

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (44)

СЕРЕДЗЕМНОМОР'Є ТА ЙОГО РОЛЬ У ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗАХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНИХ УЯВЛЕНЬ Ф. БРОДЕЛЯ)

Борис АЧКІНАЗІ (Сімферополь)

У статті в контексті історичної концепції Ф.Броделя розглядається специфіка розвитку Середземноморського регіону, висловлюються думки з приводу його ролі в трансформації західного суспільства в період раннього нового часу

Ключові слова: перехідний період, західне суспільство, Середземномор'я, природні фактори, цивілізація, гори, низини, міграції, колонізація, матеріальне життя, процеси довгої тривалості.

В статье в контексте исторической концепции Ф.Броделя рассматривается специфика развития Средиземноморского региона, высказывается мнение относительно его роли в трансформации западного общества в период раннего нового времени

Ключевые слова: переходный период, западное общество, Средиземноморье, природные факторы, цивилизация, горы, равнины, миграции, колонизация, материальная жизнь, процессы, длительные во времени.

The article in the context of the F. Brodel's historical concept examined the specificity of the Mediterranean region, express opinions about its role in the transformation of the Western society in the early modern times

Keywords: Transition, Western society, the Mediterranean region, natural factors, civilization, mountains, lowlands, migration, colonization, material life, the processes of long duration.

Перехідний період у розвитку європейського суспільства від середньовіччя до нового часу тривав декілька століть. Осередком зародження і поширення нових тенденцій, які суттєво трансформували, а то й нищили підвалини старого укладу, став західноєвропейський регіон. Причини, характер, зміст і спрямованість кардинальних зрушень, що відбувалися тут у XV – XVII ст. і суттєво відрізнялися від процесів і явищ в інших місцевостях земної кулі, не обминули уваги дослідників. Нагромаджена величезна література, у якій подаються різноманітні аспекти цієї проблематики, насамперед, у контексті формування підвалин сучасного західного суспільства (зрушення в розвитку матеріального виробництва й соціально-економічних відносинах; реформаційні і контрреформаційні процеси; зародження гуманістичних цінностей у добу Відродження й виникнення “нової

науки” та “нової культури”, специфічної ментальності тощо; значення Великих географічних відкриттів і пов’язаних з ними колонізації та колоніальної експансії; феномен ранніх буржуазних революцій і соціальних масових рухів; формування націй, національних держав і національної культури; нової системи міжнародних відносин, принципів міжнародного права та ін.) [1].

Поряд з цим у науці ретельно висвітлюється роль окремих регіонів, країн і спільнот у процесах становлення сучасного західного суспільства, яке в період раннього нового часу уособлювала Європа. У цьому контексті численні розвідки засвідчують, що Середземне море й Середземноморський регіон зі стародавніх (античних) часів, залишалися вогнищем світової цивілізації. Значною мірою ця роль зберігалась і в період середньовіччя. У свою чергу, пріоритет (західно)європейської Півночі, що виявився у другій половині XVI - XVII ст. в “розриві” з традиційними структурами “старого порядку”, порушили питання про причини втрати Півднем (Середземномор’ям) провідних позицій у модернізації континенту.

Величезний внесок у вивчення своєрідності середземноморської цивілізації в цей перехідний період зробив видатний французький історик Фернан Бродель (1902 – 1985). У своїх наукових шедеврах “Середземне море і середземноморський світ в епоху Філіппа II” (1949) і “Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.” (1979), що призвели переворот у науці, він проаналізував і розкрив такі аспекти становлення матеріальних підвалин сучасного капіталізму, які доти загалом не сприймалися прерогативою історичного знання. На тлі широкої картини багатогранних і суперечливих процесів, які зумовили утвердження в Західній Європі суспільства нового (буржуазного) типу, дослідник звернув увагу на явища природного, біологічного й демографічного порядків. Він досить переконливо й оригінально, відмовляючись від простого перелічення природних факторів, довів, що географічне середовище, рельєф, лінія узбережжя, кліматичні зміни, пережитки “дикунства”, звіряче оточення, міграції, перепади народжуваності, умови життя й повсякденні турботи, масова смертність, голодомори, жебрацтво, різноманітні недуги, пошесті були неодмінними атрибутами існування будь-якої, зокрема й європейської, спільноти цього часу.

Варто відзначити, що природні фактори завжди розглядалися вихідними в становленні людських осередків та їхнього просування до прогресу. З’ясування впливу цих факторів на розвиток окремих європейських регіонів дає можливість краще усвідомити процеси цивілізаційної трансформації європейського (західного) суспільства, які зумовили від раннього нового часу початок його світового домінування.

Твір “Середземне море і середземноморський світ” став зламним у формуванні історичної концепції французького вченого. Розпочавши його в середині 1920-х рр. як звичайний історик-позитивист, Ф. Бродель мав намір дослідити середземноморський напрям політики іспанської монархії за часи правління короля Кастилії й Арагона, Італії та Сицилії, Іспанії, Нідерландів і всіх заморських володінь Іспанії, короля Португалії, сина й спадкоємця Карла V, імператора Священної Римської імперії, Філіппа II (1556 – 1598). У міру ознайомлення молодого дослідника з безмежним архівним матеріалом, його наміри зазнали помітної еволюції в дусі концептуальних засад “нової історичної науки”, закладеної засновниками школи “Анналів” М. Блоком і Л. Февром. “Філіп II

приваблював мене все менше й менше, – згадував дослідник, – а Середземномор'я все більше і більше...” [2, с. 34]. Море та цивілізація, створена на його європейському, африканському й азійському узбережжях, виявилися предметом прискіпливого інтересу автора. Велику роль у цьому відіграло те, що незабаром по закінченні Сорбонни 1922 р. й отримання звання агреже, він почав працювати в ліцеї м. Константини, в Алжирі, де вперше побачив і закохався Середземним морем, гарячим південним сонцем, екзотичними приморськими містечками. “Ф.Бродель захопився величним, практично самодостатнім і незмінним світом Середземномор'я, на узбережжях якого впродовж тисячоліть виникали і змінювались цивілізації, тим величним пульсуванням часу, яке через призму сприйняття сучасниками видавалося константою, абсолютною площею в п'ять мільйонів квадратних кілометрів, що визначав долі людей та народів” [2, с. 34].

Праця Броделя стала революційним проривом до “геоісторії”, яка визначається синхронністю трьох часових ритмів – часу географічного, часу соціального та часу індивідуального [2, с. 34 – 35]. Сам дослідник з'ясовує класифікацію складових частин своєї праці наступним чином: перша частина “Середземномор'я”, що має назву “Роль середовища”, “висвітлює історію начебто непорушну, історію людини в стосунках із середовищем, яке її оточує; історію, яка повільно проходить, перетворюється, роблячи часто несподівані повороти у, без сумніву, повторюваних циклах”.

“Над нерухомою історією, – наголошує далі автор, – “вирізняється історія, яка повільно рухається: це, так би мовити, історія соціальна, якщо її вияв не спотворить її повного змісту, історія груп і угруповань”. Яким чином “саме ці глибинні хвилі разом збудують все внутрішнє життя” розповідається в другій частині книги. Для відповіді на цей запит Бродель послідовно вивчає економіку, державу, суспільство, цивілізацію, намагаючись краще висвітлити свою концепцію історії, “показати, як усі ці внутрішні сили є результатом складної галузі боротьби”. З цього приводу він зазначає, що “боротьба не є виключно сферою особистого ставлення”.

“Врешті, третя частина, тобто частина історії, якщо хочете у вимірі не людини, а індивідуума... Історія в коротких хвилюваннях, раптових, нервових. Надвідчутна для визначення, найменший крок розстроює всі її чуттєві інструменти. Але в цьому вигляді така, як є, вона найбільш захоплива, найбагатша на людяність і найнебезпечніша...” [3, с. 20 – 21]. Відпрацьовуючи власну концепцію історичного процесу “довгої тривалості”, що формувалася протягом 20 – 40-х рр. минулого століття як адекватне віддзеркалення повільного, майже нерухомого перетворення середземноморського світу, французький дослідник спрямовує її проти панівних на той час позитивістських викладок. “Поставимось з недовірою до цієї історії, ще живої, тієї, яку сучасники відчували, описали, пережили з ритмом свого життя, таким коротким, як і наше, – продовжує він далі. – Вона носить у собі їхні болі, їхні надії й ілюзії. У XVI столітті після справжнього Ренесансу прийде ренесанс бідних, принижених, пристрасних до писання, до розповідей, до розмов про інших. Цей манірний паперовий мотлох досить деформує, він силою захоплює втрачений час, займаючи в ньому місце за межами правди. Саме в химерний, безвимірний світ переносить читача історик паперів Філіппа II, наче сидить у його образі й на його місці; звичайний світ живих пристрасностей; сліпий, як весь наявний світ, як наш світ,

безтурботний до глибокодумної історії, до цих живих вод, якими пливе тендітніший зі всіх кораблів – наш корабель. Небезпечний світ, але саме в ньому ми повинні запобігти заклинанням і чарам, попередньо враховуючи його підводні течії, часто спокійні, єство яких не виявиться доти, поки не охопить широкий період часу. Події, які відбуваються, часто бувають тільки моментами, тільки виявами цієї щедрої долі й пояснюються тільки нею” [3, с. 21].

У передмові до першого видання дослідник підкреслює, що він “не хотів зневажати цю історію, майже поза часом, у контакт з неодухотвореними речами; ні задовольнятися своєю чергою традиційними географічними проникненнями в історію, даремно вміщеними на початку стількох книг, з їхніми мінеральними пейзажами, з їхньою ораною землею, з їхніми квітами, які раптово з’явилися й про котрі потім навіть не будуть згадувати, немов квіти не з’являються щовесни, немов стада зупинилися на своїх пасовищах, немов кораблі не плавали в реальному морі, що змінюється кожної пори року” [3, с. 20]. Для нього природні, кліматичні, біологічні, мінеральні, географічні ознаки регіону є справжніми “героями” історичного твору, які протягом тривалого часу в тісному поєднанні, переплетенні, взаємодії із соціальними та індивідуальними, створюють уявлення про глибинні течії, що визначають долю цього неповторного краю.

Автор пов’язує фізичні й людські характеристики регіону із наявністю півостровів, гір, низин і плоскогір’їв. Виходячи з особливостей ландшафту, він торкається розвитку цивілізацій і релігій, змальовує “гірську свободу”, ресурси й бюджет гір тощо. Саме в історії гір він намагається углядіти початок історії Середземномор’я й витоки його майбутньої долі [3, с. 58]. Уже у фрагменті, де дослідник висвітлює географічну й соціальну роль гір, він звертає увагу на фактори, які консервують тамтешній уклад. Зокрема, він відмічає, що досить великі селища, розміщені в горах Корсики, Сардинії, Сицилії, Прованса, Кабілії, Ріфа, розчиняються у величезному просторі, у якому комунікації вельми утруднені. Це позбавляє їх елементарних контактів та обміну, що “унеможлиблює розвиток цивілізації”. “Мешканці гір змушені розраховувати тільки самі на себе, у будь-якому випадку виготовляти все необхідне власними руками, вирощувати виноград, хліб і маслини навіть тоді, якщо землі чи клімат до цього непридатні. Суспільство, цивілізація, економіка – усе тут має консервативний і відсталый характер”, – зауважує дослідник. Церква із великими труднощами змогла підпорядкувати жителів цих гірських масивів, “проте для цього знадобилися століття. Ще в XVI столітті завдання це не було розв’язане ані католицизмом, ані ісламом, який зіткнувся із тими ж перепонами” [3, с. 40 – 41]. Водночас, за Броделем, на відміну від гірського простору, внизу, у містах “люди мешкають у нестерпній, задушливій атмосфері поряд з кліриками, що отримують свої доходи, пихатими дворянами й суворими судьями. Гори ж – це притулок свободи, народоправства, селянських “республік” [3, с. 46].

Наводячи масу прикладів своєрідності й неоднозначності аур високогірського ландшафту, історик зосереджується переважно на розв’язанні проблем “нерівномірності, запізнення в розвитку гірських масивів” [3, с. 45], що зумовило їхнє відставання від господарчого розвитку й культури великих європейських плато Півночі, де історичний час пришвидшував свій темп і

породжував більш розгалужені соціальні структури й індивідуальні набутки, розколи й трансформації соціального та церковного життя тощо.

Через специфіку зародження й поширення торгівлі, обміну, облаштування навколишнього середовища Бродель розглядає проблеми забезпечення середземноморського регіону водою, здійснення меліоративних робіт. Він наводить приклади різноманітних захворювань, що впливають на життєздатність і виробничу діяльність населення, акцентуючи увагу на наслідках малярії. Одним з таких наслідків стає міграція, пошуки сприятливих для життя і землеробства місць. Внутрішня колонізація поширюється на все Середземномор'я. Особливого розмаху вона набуває в Італії. Саме це, на думку дослідника, було однією з причин того, що їй не вдалося повною мірою взяти участь “у великому русі” завоювання далеких колоній. “Вона була зайнята облаштуванням власного простору” [3, с. 75]. З урахуванням цих факторів французький історик розкриває специфіку торгово-підприємницької спеціалізації Ломбардії і Венеціанської республіки. За його спостереженнями саме “потужність низин” вплинула на розквіт і піднесення Андалусії. Логічним та обґрунтованим у контексті його аналізу природних факторів і матеріального життя є вихід на питання соціального порядку (пункт “великі землевласники і бідні селяни”) [3, с. 84].

Учений змальовує грандіозне полотно майже нерухомої середземноморської цивілізації, у певних анклавах якої (Андалусія, Гренада, Севілья, Кордова, Генуя, Ломбардія, Венеція) історія прискорює свій біг, але величезна кількість регіонів гір і пустель залишаються поза межами віянь часу.

Окремий розділ дослідник присвячує з'ясуванню ролі кочування і кочовиків (на Балканах, в Анатолії, Північній Африці тощо), відгінного тваринництва (в Кастилії) на формування спеціалізації регіону. Указуючи на велику суміш населення, що складалося протягом століть, він пов'язує цей процес із привабливими географічними й кліматичними умовами [3, с. 111 – 115]. Під цим кутом французький історик подає нашість арабів і турок. Уражає кількість і своєрідність джерел, на які спирається автор для обґрунтування власних версій середземноморської специфіки. Вони полягають у твердженні про величезні, вікові цикли “застою” середземноморського світу в добу древності й середньовіччя та повільні темпи зрушень, що починаються з XVI століття через більш інтенсивну взаємодію середовища і людини, розгортання контактів і зв'язків з внутрішніми частинами європейського суходолу, зокрема із Північчю [3, с. 116].

Серцевиною Середземномор'я Бродель вважає моря та узбережжя. Він змальовує характер прибережної навігації напередодні португальських відкриттів. У поєднанні зі специфікою розвитку регіону він указує на роль Чорного моря як візантійського заповідника. Господарські набутки всього середземноморського й чорноморського архіпелагу він пов'язує із діяльністю венеціанців і генуезьців, акцентуючи увагу на торговельних і комерційних шляхах між Тунісом і Сицилією (“середземноморський Ла-Манш”).

Неординарний погляд на природне середовище й систему мореплавства та морської торгівлі, дають можливість французькому історичному інтегрувати в цей строкатий, “екзотичний” світ історію народів моря, враховуючи Тирренський басейн, схід і захід від Сицилії, Адріатику тощо. Виходячи з цього, він підкреслює наслідки становлення Турецької та Іспанської імперій, що виводяться переважно з

природничого середовища й кліматичних явищ, характеру лінії узбережжя, ніж політичних факторів. Усе це, на думку дослідника, відкривало шлях Середземноморського регіону до “великої історії” [3, с. 141 – 144].

Виходячи з базових уявлень щодо процесів довгої тривалості, він розглядає характер історичних зрушень у регіоні Середземномор'я як синтез і поєднання рельєфу, природних і кліматичних факторів із географічним простором ісламу, присутністю Європи (через вісь Балкани-Данциг, германський перешийок (Польща, Сілезія, австрійські володіння), Альпи, багатоліку Німеччину, через нові умови товарного обігу із Генуї в Антверпен, із Венеції до Гамбурга, французький перешийок від Руана до Марселя). Європа заклала ще з часів античності унікальний середземноморський осередок, перетворив його на вогнище світової цивілізації.

Для Броделя Середземномор'я з усіма особливостями його історичної долі залишається важливою, унікальною частиною Атлантичного океану, атлантизму загалом західного світу.

Повертаючись до XVI століття, він з'ясовує специфіку “запізнілого занепаду” Атлантики, що стало причиною поступового згортання ролі Середземномор'я в складних геостратегічних розкладках нового часу, переходу лідерства до нових європейських регіонів і країн північного заходу, заходу і центру (Голландії, Англії, французьких, фламандських і німецьких осередків) [3, с. 319 – 322]. Знову ж таки широкі узагальнення подаються істориком через призму природних явищ і природного середовища, характер матеріальної культури й повсякденного буття. Він звертає увагу на фізико-географічну єдність Середземноморського регіону, вплив клімату на історію. Водночас у деяких частинах роботи, інколи в підтексту, містяться зауваження, які засвідчують, що відповідні природно-географічні й матеріальні фактори породжують відмінні культурно-цивілізаційні ознаки в інших, уже названих, частинах континенту.

В останніх розділах Бродель подає середземноморський світ як соціальну цілісність, указує на роль шляхів і міст, каботажного мореплавства, розглядаючи їх важливими елементами інфраструктури. Усе це ув'язується ним із зародженням банків і банківської справи, демографічним зростанням, проблемами неврожаю й продовольчими труднощами, пошестями і, як наслідок, невідворотністю міграцій, що супроводжують ці несприятливі явища. Автор підводить читача до розуміння того, чому Середземномор'я, де відбувалися складні й суперечливі процеси синтезу західної та східної культур в умовах унікального природно-кліматичного середовища з кінця XVI – XVII ст. поступово втрачає першість найважливішого цивілізаційного регіону (пов'язану з морською гегемонією іспанців, португальців, певною мірою генуезьців у світовій морській торгівлі й колоніальної експансії) і, зрештою, поступається європейській Півночі (Голландії, Англії) у формуванні й поширенні буржуазних відносин і буржуазного суспільства. Бродель з цього приводу відзначає: Північна Європа, залишаючись далеко від маслинових гаїв, є одним із постійних факторів історії Середземномор'я. Саме піднесення цієї частини Європи, пов'язаною з Атлантикою, стане вирішальним для долі моря наприкінці XVI ст. [3, с. 31] і, додамо, змістить епіцентр формування сучасної західної цивілізації на Північ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Истоки Европейской (Западной) цивилизации. Причины и следствия // <http://www.vshkola.ru/DswMedia/vasilev3fr.pdf>; Grand-Carterel J. L'Histoire, la vie, les moeurs et la curiosité par l'image...1450-1900. – P.,1927. – Т.П. – 412 p.; Васильев Л.С. Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики). М.: Логос,2000. – 215 с.; Вебер М. Аскетичний протестантизм і капіталістичний дух. – У кн.: Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. – К.: Основи,1998. – С.355 – 380; Ле Маршан Г. Становление европейских наций (до XIX века) // Вопр. ист. – 1989. – № 2. – С.42 – 59; Шиллинг Х. Становление европейских государств раннего Нового времени и формирование политической системы их взаимоотношений как системы держав современной Европы // Россия, Польша, Германия в европейской и мировой политике XVI-XX вв. – М.,2002. – С.35 – 89; Наумов Е.П. Об особенностях перехода от феодализма к капитализму в Юго-Восточной Европе // Нов. и новейш. ист. – 1986. – № 6. – С.87 – 91; Журавлев В. В. Переходные эпохи в истории // Нов. и новейш. ист. – 2004. – № 4. – С.154 – 163; Ивонин Ю. Е. Династические браки и “брачная дипломатия” в Центральной и Восточной Европе XV-XVII в. // Нов. и новейш. ист. – 2000. – № 2. – С.170 – 179; Кириллова Е. Н. Ремесленные и торговые корпорации в раннее новое время // Нов. и новейш. ист. – 2009. - № 3. – С.80 – 93; Средневековье и Возрождение / Пред. редсов. А. О. Чубарьян. – М.: ОЛМА Медиа Групп,2009. – 640 с. (серия “Энциклопедия всемирной истории”) та ін.
2. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададунов В. Французська історіографія ХХ століття. – Львів: Классика,2001. – 170 с.
3. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: В 3 ч. – Ч.1: Роль среды / Пер. с фр. М. А. Юсима. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 496 с. (Braudel F. La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. – P.,1966. – Т.1. – P.16 – 19).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ачканазі Борис Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри економіки і управління освіти Кримського республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти й кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: історія Франції, історія західного суспільства, історія міжнародних відносин нової і новітньої доби, франко-українських і франко-російських відносин.

УДК 303.445.4(470)

**ВЗАЄМИНИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ОРГАНАМИ
ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
В 1775 – 1870 рр.: ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ**

Олександр БОНДАРЕНКО (Кіровоград)

У статті зроблено спробу проаналізувати праці дорадянських учених, в яких досліджувалося міське громадське самоврядування, урядові державні установи та взаємини між ними у дореформену добу.

Ключові слова: історіографія, міське самоврядування, органи державної влади, дореформена доба, “Жалувана грамота містам”.